

Date noi despre Hrisant Notara în arhivele rusești

Apreciat de contemporani, ca și de urmașii săi, ca o mare personalitate pentru rolul pe care l-a jucat în viața ecleziastică, culturală, dar și politică a Orientului ortodox, Hrisant Notara nu a beneficiat de o amplă monografie sau de studii aprofundate care să înfățișeze multiplele sale preocupări. În mai multe lucrări de istorie sau de istorie a culturii se fac referiri la una sau alta din activitățile desfășurate pe parcursul a aproape jumătate de veac, numele său fiind adeseori asociat cu cel al patriarhului Ierusalimului, Dositei Notara, unchiul și mentorul său.

În veacul al XVIII-lea, o scurtă „fișă biografică” asupra lui Hrisant Notara o face Gheorghe Zaviras¹, iar în decursul secolului următor, ca și la începutul celui de-al XX-lea, apar mai multe articole care tratează îndeosebi probleme ecleziastice legate de activitatea sa în calitate de mitropolit al Cezareei și Palestinei și de patriarh al Ierusalimului în reviste ca: „Eklisiastiki Alitheia”², „Nea Sion”³ și „Pantenos”⁴. În istoriografia română o succintă prezentare biografică a lui Hrisant Notara o face Constantin Erbiceanu în comentariile asupra paternității manuscrisului grecesc al „Chinei supuse”⁵, completate apoi cu noi date în alte lucrări⁶.

O primă bibliografie a lucrărilor închinată patriarhului Hrisant, însoțită de o succintă prezentare a vieții și operei sale este realizată de Charalambos Patrinelis în **Thriskeviki ke Ithiki Enkiklopedia**⁷. Considerându-l pe Hrisant Notara ca pe un „premergător” al iluminismului neogrec, Vanghelis Skuvaras⁸ publică texte inedite pe care le comentează mai amplu. Preocupărilor culturale ale învățatului patriarh li se acordă un spațiu mai larg în cartea Ariadnei Camariano-Cioran⁹ și în cea a cercetătorului grec Athanasios Carathanasis¹⁰. La acestea am mai putea adăuga numeroase alte lucrări în care se fac referiri la diferite aspecte ale activității lui Hrisant Notara¹¹.

După parcurgerea bibliografiei: referitoare la Hrisant Notara, constatăm că nu există analize aprofundate asupra învățatului patriarh al Ierusalimului și aceasta se datorează faptului că numeroase izvoare (corespondență, manuscrise etc.), care ar putea completa informația, au rămas inedite. Deși istoricii și-au arătat interesul față de personalitatea lui Hrisant, multe documente care-l privesc au rămas inedite, datorită faptului că acestea sunt răspândite pe un întins spațiu geografic (Ierusalim, Alexandria, Constantinopol, Padova, Veneția, Paris, Londra, București, Iași, Moscova, Petersburg etc.), corespunzător celui în care cărturarul și-a desfășurat activitatea.

Dacă ne referim, de pildă, la bogata corespondență a lui Hrisant Notara, constatăm că o parte este publicată de Emil Legrand¹² la sfârșitul secolului trecut. Un

număr de 146 de scrisori sunt reeditate, cu o traducere în limba română, în cele trei părți ale colecției Eudoxiu Hurmuzaki, **Documente privitoare la istoria românilor**¹³. Dar o mare parte din corespondența lui Hrisant Notara a rămas inedită, ca și multe din manuscrisele sale. Astfel, la Muzeul de istorie din Moscova se află mai multe manuscrise avându-l ca autor pe învățatul patriarh, ca și numeroase cărți-manuscrise ce i-au aparținut (după unele însemnări de pe aceste manuscrise). Un *Catalog*¹⁴, care are la bază inventarul arhimandritului Vladimir din anul 1894, a publicat Boris Fonkiç în 1993. Alte manuscrise și documente care așteaptă a fi cercetate se află la Biblioteca Academiei din Sankt Petersburg.

Am avut posibilitatea, cu sprijinul Secției de Istorie a Academiei Române, să fac investigații în „Arhiva Centrală de Stat a Actelor vechi” (T.G.A.D.A.). În fondul 52¹⁵ se află mai multe documente grecești, conținând în mare parte corespondența lui Dositei și a lui Hrisant Notara cu Petru cel Mare și Cancelaria rusă. Dacă scrisorile lui Dositei Notara au mai fost cercetate¹⁶, corespondența lui Hrisant cu țarul Petru I și Cancelaria rusă a rămas inedită.

Se știe că Hrisant Notara era folosit de patriarhul Dositei ca „trimis apostolic” la diferiți principii ortodocși atât pentru salvarea Locurilor Sfinte, cât și cu unele însărcinări culturale și politice. În acest scop îl găsim între anii 1686 și 1692 în Moldova și Țara Românească, ca profesor al fiilor lui Constantin Brâncoveanu și al Cantacuzinilor, cât și ca autor al unor lucrări. De aici pleacă la Moscova, trimis de patriarhul Dositei, pentru a întemeia o tipografie grecească în folosul Orientului ortodox, dar și cu misiuni politice. Va ajunge la destinație în martie 1693 și nu la sfârșitul anului 1692¹⁷, cum au susținut unii autori¹⁸. Suntem siguri asupra acestei date, deoarece pe o scrisoare trimisă de Dositei Cancelariei ruse, în care anunța venirea nepotului său, este adnotat în limba rusă „la 27 martie 1693 a sosit arhimandritul Hrisant”¹⁹. La Moscova se va ocupa de înființarea unei tipografii grecești, dar și de reorganizarea „Academiei greco-slavone”, care trecea printr-o perioadă de criză. Pe lângă activitățile sale culturale, Hrisant Notara era preocupat de situația politică a ortodoxiei răsăritene, având totodată rolul de purtător de cuvânt, dar și de transmitător de scrisori ale lui Dositei Notara către țarul Petru I și Cancelaria rusă, corespondență conținând multe informații legate de starea politico-militară a Imperiului otoman²⁰.

Hrisant Notara va rămâne în Rusia până în anul 1696, după care pleacă în Europa apuseană, la Viena, Veneția, iar la începutul lui 1697 se stabilește la Padova, continuându-și studiile la cunoscuta Universitate, avându-l ca profesor pe învățatul cretan Nicolae Comnen Papadopoulos, cu care va purta apoi o întinsă corespondență²¹. În aprilie 1700 va merge la Paris pentru a-și completa studiile, avându-i ca profesori pe vestitul astronom Ioan Dominic Cassini, pe teologul Dupin, profesor la Colège du France, și pe istoricul bisericii, iezuitul Mihail Lequien²².

Am schițat numai formația intelectuală a lui Hrisant Notara pentru a putea explica „incidentul” care i-a marcat relațiile cu țarul Petru I în momentul succesiunii sale în scaunul patriarhal al Ierusalimului. În fondul 52 din arhiva moscovită se află o primă scrisoare semnată de „Hrisant al Cezareei”, trimisă de la București la 1

septembrie 1703 lui Theodor Alexievici Golovkin, în care expeditorul se scuză că scrie rar, dar îl asigură pe destinatar că păstrează o strânsă legătură cu ambasadorul Rusiei, cneazul Dimitrie Mihailovici Galițin²³. Apoi urmează câteva scrisori adresate de la Constantinopol și Iași țarului Petru și cancelarului Golovkin.

Se pare că atitudinea țarului față de Hrisant Notara a fost destul de rece, neintervenind în favoarea sa în momentul în care s-a pus problema succesiunii la scaunul patriarhal al Ierusalimului. Într-o lungă epistolă trimisă de la Constantinopol la 17 martie 1707, lui Petru, prin care-i anunță decesul lui Dositei²⁴, Hrisant îl mai informează că Sfântul Sinod, în conformitate cu voința testamentară a unchiului său, l-a ales patriarh al Ierusalimului. Subliniază meritele deosebite ale domnului Țării Românești, care a scris patriarhului ecumenic, ca și „altor persoane care au putere” în favoarea sa, evitând astfel „mari tulburări și cheltuieli triple”. Face și un reproș mai mult insinuat țarului că nu a intervenit în favoarea să, deși se cunosc de multă vreme, asigurându-l totuși că îi va rămâne „servitor credincios” ca și unchiul său²⁵.

La 28 septembrie 1707 îi scrie lui Petru de la Iași, înștiințându-l că urmează să plece la Ierusalim și „câte știri” a avut i le-a trimis lui Golovkin. Deplângând soarta tristă a „neamului” sub tirania otomană, considerând că în această tristă situație „singura mângâiere este aceste locuri valahe în care se află stăpânitori iubitori de Dumnezeu și credincioși slujitori ai sfintei împărății”²⁶. La aceasta atașează scrisoarea amintită adresată lui Golovkin, pe care-l informează, de asemenea, despre plecarea sa la Ierusalim, adăugând și că lasă la Constantinopol „prietenii de încredere”, care să preia scrisorile de la ambasadorul rus (le dă și numele, care trebuiau să rămână secrete), transmițându-i totodată și interesante informații și recomandări privind situația politică a Imperiului otoman, în special, și a Europei, în general. Remarcă de asemenea, că domnul Valahiei este credincios și adevărat slujitor al țarului, ca și cei din jurul său, de altfel²⁷. Și, într-o notă alăturată epistolei către țar, adresată tot lui Golovkin (din 28 septembrie 1707), reamintește de „doi oameni cuminți” (așezați), „domnul Ungrovlahiei și unchiul său, boierul stolnic Cantacuzino”, care-i sunt fideli, deși pe domnul Țării Românești „îl persecută tiranii”²⁸. De asemenea, Hrisant speră că se bucură de simpatia țarului Rusiei.

Având în vedere relațiile foarte bune dintre Petru și Dositei, patriarhul având o atitudine paternalistă și chiar autoritară în scrisorile pe care i le adresa, care să fi fost cauza răcelii intervenite față de Hrisant Notara, pe care îl cunoscuse, evident, în timpul șederii acestuia la Moscova sau ca sol al unchiului său?

Credem că explicația o găsim într-un manuscris autograf al lui Hrisant (aflat în același fond), nesemnlat, dar care, după grafie și mai ales potrivit adnotării Cancelariei ruse, îi aparține, manuscris ajuns la Moscova, probabil, prin intermediul unuia dintre secretarii²⁹ „plasați” în preajma celor doi patriarhi ai Ierusalimului. Este o „povestire” (dighisi) care circula la Roma în limba italiană, povestită de călugări în toate eparhiile catolice și, în traducere, în greaca populară, în lumea elenică. Or, autorul acestei traduceri era tocmai Hrisant Notara. Se istorisea că țarul Rusiei, plecat în iulie 1705 în ajutorul Lehie, se oprește în Rusia Albă. Și, pentru a face pe placul clerului rus, cu care nu era în relații tocmai bune, ucide mai mulți foști orto-

doși, uniți cu Roma, printre care și pe învățatul preot grec Gavril didascălul³⁰ chiar în biserică, Petru comportându-se ca „un barbar”³¹. Descrierea nu este deloc măgulitoare pentru țar, care se socotea un admirator al civilizației occidentale și cu siguranță Cancelaria rusă i-a adus la cunoștință existența acesteia și pe autorul traducerii. Cu toată recunoștința pe care trebuia să o aibă Hrisant Notara față de unul din principalii sprijinitori ai ortodoxiei răsăritene, căreia îi era un slujitor fidel, educația sa umanistă și toleranța pe care a arătat-o întotdeauna față de alte confesiuni și chiar religii îl determină să renunțe la prudență. Ca foarte bun cunoscător al limbii italiene, traduce manuscrisul incriminat, arătându-și într-un fel solidaritatea, mai cu seamă cu cărturarii uciși în mod barbar.

În decursul anului 1708, corespondența se poartă numai între Golovkin și Hrisant, scrisorile fiind trimise de la București și Constantinopol și răspunsurile de la Moscova. Patriarhul Ierusalimului nu uită să amintească că Stolnicul Cantacuzino și domnul Valahiei „sunt prieteni siguri”³². La 12 octombrie 1714³³, patriarhul Hrisant scrie de la Constantinopol, fără a se preciza cui i se adresează, deoarece, aflăm și din scrisoarea cifrată mai sus amintită, exista teama ca aceste corespondențe să fie interceptate de autoritățile turcești. Presupunem că era adresată cancelariei ruse³⁴, căreia îi cere să intervină în favoarea a doi negustori greci, întemnițați în Rusia, și care aduseseră servicii Locurilor Sfinte. Din aceeași corespondență reiese că Hrisant expediase la Moscova în august două scrisori cu știri importante. În fondul 52 nu mai există alte epistole aparținând patriarhului Hrisant³⁵. Probabil că, o dată cu mutarea capitalei Imperiului rus la Sankt Petersburg, corespondența va fi fost trimisă acolo și se află poate în Arhiva Academiei, pe care nu am avut prilejul să o investighez³⁶.

În cele de mai sus am prezentat doar câteva date noi din bogatul material informativ conținut de corespondența lui Hrisant Notara, deoarece scrisorile citate, ca și cele aparținând lui Dositei Notara, cuprinse în același fond, conțin și alte informații interesante, dar care necesită corelarea cu alte izvoare pentru a li se putea aprecia importanța.

Note

1. În **Nea Ellas i ellinikon theatron**, Atena, 1972, p. 547-550.
2. Cele mai numeroase sunt articolele lui Chirilos Athanasiades.
3. Câteva articole publicate de Th. Themelis și arhimandritul Kollestos.
4. De pildă, articolele lui Sofronios Evstathiadis.
5. În „**Analele Academiei Române**”, seria II M.S.I., București, 1902, p. 146-163.
6. De pildă **Bărbați culti greci și români și profesorii de la Academile din București și Iași** în „**An. Acad. Rom.**” M.S.I., tom XVII, București, 1905, p. 7-8.

7. Tom XII, p. 388-390.
8. În lucrarea **Hrisant Notaras, enas protoporos tu neoellenicu diafotismu**, Egeon, 1972.
9. **Les Academies Princières de Bucarest et de Iassy et leurs professeurs**, Salonic, 1974.
10. **I ellines loghi tis Vlahias (1670-1714)**, Salonic, 1982, p. 114-127.
11. O prezentare a celor mai importante lucrări referitoare la Hrisant Notara o facem în primul capitol al lucrării **Hrisant Notara în viața politică și culturală a Țărilor Române** (în ms.).
12. Vezi: **Epistolaire grec ou recueil des lettres adresée par la plupart à Chrysant Notaras, patriarche de Jérusalem, par les princes de Valachie et de Moldavie (1694-1730)**, Paris, 1888.
13. Volumul XIV/1 (1915), XIV/2 (1917) și XIV/3 (1937).
14. *Grešeskie rukopisi Moskovskoj sinodalnoj biblioteki*, Moscova, 1993.
15. Din acest fond cercetătoarea L. E. Semionova citează câteva scrisori referitoare la Șerban Cantacuzino în studiul **Stabilirea legăturilor diplomatice permanente între Țara Românească și Rusia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea**, în „*Romanoslavica*”, București, 1962, p. 29 și urm.
16. De către Boris Fonkiç și Dimitrios Ghialmas.
17. Așa cum reiese din fișele de consultare a documentelor.
18. De pildă, P. P. Panaitescu, **Nicolae Milescu Spătarul**, Iași, 1987, p. 61, și G. Bezviconi, **Contribuții la istoria relațiilor româno-grecești**, București, 1962, p. 115.
19. Ț.G.A.D.A. fond 52, fol. 373^V.
20. Vezi de pildă B. Fonkiç, **Ierusalimskij patriarh Dositei i ego rukopisi v Moskve**, în „*Vizantiskij vremennik*”, tom XXV, 1968, 275 și următoarea.
21. Ceea ce reiese cu claritate din corespondența lui Dositei, adresată țarului și Cancelariei ruse din fondul 52 (Ț.G.A.D.A.), fol. 16-18, fol. 13-16; 43-52, fol. 62 etc.
22. Aflată în Codexul 247. Vezi: Hrisant Papadopoulos, **Nicolaos Kerameos Papadopoulos**, Alexandria, 1917.
23. Autor al lucrării **Oriens christianus** (Ch. Patrinelis, **op. cit.**, p. 388).
24. Ț.G.A.D.A., fond 52, fol. 36. Lui Theodor Alexievici Golovkin îi scria și la 3 ianuarie 1704 de la București, unde se afla cu treburile Sfântului Mormânt (**Ibidem**, fol. 63).
25. Hrisant Notara, care avea cunoștințe medicale, face o descriere a evoluției maladiei lui Dositei, care i-a provocat în cele din urmă moartea.
26. Ț.G.A.D.A., fond 52, fol. 1-2. În aceeași zi trimite o scrisoare și lui Golovkin, în care-i anunță decesul lui Dositei, din care aflăm că scrisorile erau trimise prin intermediul lui Constantin Brâncoveanu (**Ibidem**, fol. 8-8^V).
27. **Ibidem**, fol. 16^V-17.
28. **Ibidem**, fol. 29-39.
29. **Ibidem**, fol. 18. Și în alte corespondențe cu Cancelaria rusă Hrisant scoate în relief buna credință a domnului Țării Românești față de țar (fol. 29-33 și fol. 60).
30. Cancelaria rusă avea o serie de traducători din limba greacă ca Andrei Mihailov, de pildă, sau Andrea și Danilo Vasiliu (trimiși și la București să învețe greacă și română) și alții, pe care apoi îi trimiteau să servească ca secretari unor ierarhi ai bisericii (cum reiese și din corespondența lui Dositei. Vezi și V. Papacostea, **Doi burisieri ai lui Petru cel Mare la școlile din București**, în **Civilizația românească**

și civilizația balcanică, București, 1983, p. 330 și urm.; O. Cicanci, **Acțiuni politice româno-grecești (sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea)**, în „Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană”, București, 1988, p. 124 și urm.

31. ce fusese bursier al Colegiului grec din Roma.
32. Ț.G.A.D.A. fond 52, fol. 69-70.
33. **Ibidem**, fond 52, 1-9 (scrisoare cifrată), fol. 22-23^v, fol. 28-28^v.
34. **Ibidem**, fol. 389.
35. Cum cancelarul Golovkin era foarte bun prieten și-i trimitea și daruri, în fondul citat fiind la un moment dat și o listă de cadouri (fol. 18-20).
36. În afara unei scrisori din 1717 trimise biserici ruse.